אוֹצַר הַחַיִּים

כי חיים הם למצאיהם.
(משלי ד׳. כ״ב)

ירחון לתורה, לספרות ולדברי ימי ישראל.

תנאי החתימה לשנה שני דולרים

ערוך בידי
הרב חיים יהודה עהרענרייך

כתובת המערכת וההנהלה:
Humenné
Cechoslowakia.

ב״ה שנה ת״שיעית — הומעננע אייר תרצ״ג — מחברת ח.

OZAR HACHAIM

Abhandlungen über Wissenschaft
und Geschichte des Judentums.
Redacteur:
Rabbiner Ch. L. EHRENREICH.

IX Jahrg. Humenné, Ijár 5693. Heft 8

התוכן:

Buchdruckerei SAMUEL KLEIN Berehovo, (Beregsas) Cechoslowakia.

ב״ה

בצאתי לירושלים...

„לבי במזרח ואנכי בסוף מערב״...

מיום שעמדתי על דעתי אש־אהבה לארצנו־הקדושה תוקד בקרבי...

בכל יום ויום שאלתי ובקשתי: אעברה נא ואראה את הארץ הטובה...

אמנם הרצון והיכולת – לא נאמרו בדבור אחד...

ועתה אהוה לה׳ להוציא מהשבתי מכח אל הפועל.

הנני מוכן ומזומן ברצות ה׳ את דרכי לנסוע לארצנו הקדושה ביום כ״א להדש אייר (17/V למספרם) ש. ז. דרך קאנשטאנצא (רומניה) על האניה ההולכת משם במוש״ק לסדר בהר־בחקותי לחיפה תו״א.

ביציאתי הנני נותן הודיה על הלקי ומושיט את ידי לברכת־הפרידה לאחי ורעי בגולה בכלל, ולבני קהלתי פה הומננה בפרט.

ובכניסתי הנני נותן את בריתי שלום לכל יושבי ארץ הקדושה!

הומננה בחדש אייר תרצ״ג.

הרב חיים יהודה עהרענרייך

דוד גאלאמב הוב, אנגליא.

הקיש לשונות בתרגומים.

באוצר החיים תרצ"ג עמוד 57 ביאר הכותב, הת"י, ותאמר אליו (בראשית כד, כה) ו ת נ ת למימר ליה, כלומר, ו ע ו ד אמרה לו, כי השנות החלום (שם מא, לב) הת"א, דאתני חלמא, ויאמר שנו, וישנו (מ"א=יח, לד), התיב"ע, ואמר תנו ותנו.

הנה בזה אין כל חדש, כי הלא זהו, שני, ושנית, תנינא ותנינות, שמות המספר, ומזה גם, שונה באולתו (משלי כ"ג, י"א) דתאני בסיכלותיה, וכמ"ש הראב"ע, כי שונה עליה פעם שנית, אף שהיא גם שלישית ורביעית וכולי, עיין רש"י מכות ריש ד"ג ד"ה משלשין.

והורחב עד, שנה שו נ ו י כמו, משנה פניו (איוב י"ד, כ"ף) מ ת נ י קלסתודיה, ונשתלשל עד הכפול, שנן, כמו שננו לשונם (תהלים קמ, ד) מתנין (א) בלישנהון, הבית דרך ארמית, והעיקר, מתנין לישנהון.

הנה זה הכל טוב נאה ויאה, אבל יראנו הכותב, אף פעם אחת בתרגום, תנא, ב ע ו ד, ע ו ד, כי שנה תנה, אך ורק לרגלי החילוף השין והתיו בין עברית וארמית לרגלי הבטוי והמוצא ע"ד, שבלת סבלת, כי על כן, ת נ ו רבנן התלמודי, הוא הוא ממש, ש נ ו חכמים דהמשנה, (כי גם חכמי המשנה נקראו בתלמוד »רבנן«,) אבל ש נ ה או ת נ ה, עוד איו?

ובפירוש, התו"כ, והסגירו הכהן שבעת ימים שנית (ויקרא יג, ה) מלמד שיום השביעי עולה לו מן המנין, לשבוע ראשון ולשבוע שני כאחד, והדיוק כמיש"ש, התורה והמצוה, כי הלמוד, מדלא כתיב, והסגירו ע ו ד שבעת ימים? וכמיש"ש בתרגומנא, כי הפשיטא שתרגם, שבעא יומין א ח ר י נ י ן, ולא כמו בכל מקום ש נ י ת תרתין? גלה בזה, כי חולק הוא על המשנה כי השבעה ימים קמאי והשבעה ימים שנית, הם בס"ה אך י"ג יום, כי השנית מתחלת מן יום השביעי הלז שהוא שביעי לראשונים, ואחד להשניים, אבל שבעה ימים שנית א ח ר י נ י ן הם אחרים לגמרי, אין להם שום שייכות להראשונים, ובס"ה הם שני שבועות תמימות, י"ד יום.

וזהו ההבדל, בין הת"א והיב"ע שנית ת נ י נ ו ת, ובין הפשיטא, שנית אחרנין אחרים, כי אם כהת"א והיב"ע, היה להפשיטא לתרגם שנית עפ"י דרכו בכל מקום, ת ר ת י ן, כי ת ר י הוא ממש ש נ י, בחילוף השין והתיו והנון והריש בלמנ"ר.

וחכמים הזהרו בדבריכם, כי לא הרי שנית תנינות, כהרי ע ו ד, שתרגמו אף ת ו ב, ואם חפץ היה היב"ע לאמור: כי רבקה הוסיפה לדבר ע ו ד? היה לו לתרגם פשוט, ואמרת ת ו ב? אבל תנה, עוד=תוב להד"מ. ומוטב היה לו להכותב לאמור כי ותנת ותשנה, אכן כלל גדול, בהתלמוד, לא תפיק נפשך לבר מהלכתא, לדבר

(א) וגם פה היקש נפלא, כי הוחדה (יחזקאל כא, טו) התיב"ע ת ת כ ו, הערוך והובא כליו לא הבינוהו, ובכלל קילר הערוך בשרש תנה, הלז, והעמפר"ל הבליעו בנעימה בין יתר תנה שבהשנות (וויעדער האלען) ממש הדיוטית, כי ואי מקרה, הוחדה בהשנות הדבר פעמים? אבל הוא לופה להתרגום, שננו, ו ת כ י ן, וכן כבר ושננתם שיהיו דברי תורה מחודדין בפיך, הוחדו וגם מרטו, לכן, לו, ה ו ח ד ה ממש, תתני שנונה. וכבר גליתי בהתרגוממא, כי התרגומים שהפתחו ע"י המדות בז"ם, היקש וסמוכין, על פיהם ישקו.

גבוהה גבוהה, יצא עתק, אם הדבר ממילא דבור על אפניו? ככה פה אין ותנת הלז, יוצא מידי פשוטו, וממשמעותו בכל מקום, הגדה? ראה הדוגמאות בהמתורגמן ובעמתר"ל, והוא בכאן לעמת נאום העבד, הגידי נא לי, שהיב"ע, תני כען לי כי העבד שאלה שתי שאלות, א] בלשון אמירה כמ"ש, ויאמר בת מי את? ב] בלשון הגדה, הגידי נא לי היש בית אביך מקום לנו ללין? ואף היא, התחכמה להשיב לו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. לדבר ולהגיבנו ממש בלשונותיו הוא, באמירה ובהגדה, ואת זאת גלה לנו היב"ע, כי ותאמר קמא, הנה כפשטיה, ואמרת, משא"כ, ותאמר השני, ותנת למימר ליה, הגידה לאמר לו. כמדומני, שהדבר פשוט בתכלית הפשטות, עוד יותר מביעתא בכותחא, בשעה שכתבתי התרגומנא על זו הפרשה, גם על רעיוני לא עלה שיתכן בזה דינא ודיינא, ושהדבר צריך ביאור כל עיקר.

אכן מסובך מזה, וקשה ממנו, היב"ע, תהי נא אלה בינותינו בינינו ובינך, ומבכין תהי בינן ובינך, כמו אלמלא לו, אלה, מן אילת דהמשנה מיללת ומבכה, אלון בכות בכאים, סמל הברית? אשר לא נשמע ולא נמצא בשום מקום? ומה נואל העמתר"ל, כי מבכין, הכין, וכמו מכאן והלאה (פארטאן) ארכי בדותא.

אולם, פה משתעשעים שני תרגומים אחרים, ג"כ קשים ומרים, אבל בא זה ולימד על זה, כי ותיבב אם סיסרא (שפטים ה' כ"ח) שהוא בארמית בעד תרועה רוע, ירוע, והורחב עד תרעתים (דהי"א ב' נה) מנעימי יבבא, כמשנת ותלמוד רה"ש סוף דל"ג, בסלע המחלוקת, ע"ד שברים, אם גנוחי גנח? או יילולי ילל? והנה התיב"ע, ותיבב, ומדיקא, וכמש"ש הרד"ק שהוא מן הבטה (צפיה) והפשיטא, והמצפה אשר אמר יצף ד' ביני ובינך (בראשית לא, מט) ודוקא דאמר כולי, הלא הוא להתיב"ע הלז כי ותיבב ודיקא, הנה המצפה דוקא כאומר: יבבא, והיינו ומבכין תהי בינן יבבות, המצפה אשר אמר יצף ד' ביני ובינך, וככה, בכאים (ש"ב ה' כג) שהתיב"ע אילניא ע"ד אלון בכות, ג"כ, יבבות, דוקין, מבכין, כי שם היה מצב פלשתים, והיו להם שפופריות, מגדלו מצפה, צפה הצפית, מנהרות, דוקין.

בתרגומנא בראשית שם, גליתי, כי דוקא כבר בתלמוד עירובין ריש ד"ס, בבני חצר שנפרדו ומסתלקין איש מאחיו, המפרשים שלא ידעו את דוקא הסורי מצפה, עמדו להעמיד חזון ואשתבשו, ואף הרמב"ם האחד שכיוון לאמיתה של תורה ממש ברוה"ק, אף הרחיב, המצפה עפ"י החילוף הבית והפ"א, עד, המצבה, ככה בריש ב"ב, השותפין שחלקו, ורצו לעשות מחיצה ביניהם, ובגמרא שם כי מחיצה גודא, גם היא למפרע, ובחילוף גיכ"ק, דוקא, מצפה יודיך יצף ד' בינינו כי התתחמנו התמצרנו, הסתלקנו זמ"ז, שלנו שלנו, ושלכם שלכם, ונהיה טובים, ידידים מרחוק.

ולא נכחד, כי דוקא גם מסוד דיוקן דמותיות וצורות, ע"ד העורים והפסחים במכה יבוסי (ש"ב ה' ח') וכמ"ש המפרשים, כי הם גם תרפים גם צורות דיוקניות צלמים, וכמ"ש בערוך הגדול שלי, כי זהו גם בבואה ביבמות קכ"ב, ועוד, ומכאן התיב"ע ותיבב, ואודיקת, בהרחבה מן דוקא דיוקני — בבואה, וככה התלמוד דוקין שבעין, ע"ד בבת עין, כי אישין העין מצטלם דייקני, מן האיש העומד לעומתו נכחו ראה ערך דיוקנין, ושרשי רבי יונה שרש צפה. ותיבב הפעל מן בבת, שאזרה כל בבת עיניה דוקי עיניה לאדיק להשקיף בהמרחק שלפניה. ומאד איפיני כי דוקא לא אך צפה שבהבטה, כ"א גם צפה שטיה ושחיה, וכמ"ש בפ"ד דבכורות ד' ל"ח: איזהו דוק? שצף ע"ג העין.

ואחרי האמור כי להפשיטא והתיב"ע צפה — דוקא, ויבבא, ומבך, שפה אחת ודברים אחדים, הלא נמצא חידת, מבכי נהרות חבש (איוב כח, יא) כי מעתה נחליט. כי המ"ם מיסוד, המלה ושרשית. והנפרד מבך, והל"ר מבכין כבהיב"ע. ומבכי נהרות הצפת הנהרות (איבערשוויממונג) אשר רש"י בשבת פ"ב מכנהו, שרעתא דנהרייא. שטיתן — ושחייתן אשר הציפו מים על ראשי, חבש, הלא הוא שבח כמ"ש, משביח שאון ימים שאון גליהם (תהלים סה, ח) בשוא גליו אתה תשבחם (שם פח, יוד).

לא אחד מהמפרשים השיג, כי חבש ושבח ע"ד כבש כשב והיינו הך, וכמה שגליתי בהתורה והתלמוד, כי תהלים ואיוב שואלין ומשאילין זל"ז, וככה, מבכי נהרות חבש ומשביח שאון ימים, היינו הך, אפס כי זה בשאון וזה הצפת ע"ד ארין צפתך (יחזקאל לב, ו) ומשביח שאון ימים, מחבש וכובש, ועד"ש נשאו נהרות קולם ישאו נהרות דכים (תהלים צג, ג) וכתרגומו שבחיהון.

והתרגום, מבכי נהרות חבש, מן קלילי נהריא זרז, עד"ש, מקלות מים רבים אדירים משברי ים אדיר במרום ד' (שם צג, ד) כי דעתו כי ומבכי נהרות, חבש, קלוס ושבח. להשם, אדיר מבכי נהרית כי אחת מהוראות פיוט זרז גם אדיר ואמיץ עיין עמתר"ל.

בלתי ספק ברור יותר מן למדי, כי מבכין דהיב"ע יבבא דהתיב"ע דוקא דהפשיטא המצפה אשר אמר ד' ביני ובינך, אפס אף על פי כן, עפ"י התרגום, מבכי מן קלילי, לא ימנע כי מבכין, קולנים, שואנים, סאון סואן ברעש, ומבכין תהי בינינו, מ"ש בכתובות דכ"ז סע"א, בעיר ששמו עליה מצור, כבשוה כרכים, דמקפי למתא, שולשילתא, כלבא גווזא ואווזא, ובפירש"י כי כל אלה קולנין מרימי שאון, כשאדם עובר עליהם, ושם שומרי הגבולין בעלי המשמרות, אולי זאת היא הצנור של היביסי מבכי נהרות.

הנה נבחין בעד כלבים זועקין ובוכין עיין ב"ק סוף ד"ס ומבבין בעד סתם מרימי שאון עוררי לויתן, כדי שישמעו בני אדם ויבאו להציל את המצב, ואבימלך פוליטיקון כבדהו וחשדהו זולת האלה והשבועה, הדוקא היבבא המצפה אשר אמר יצף ד', עוד דרש, ליצב גבולות להתמצר מיצחק, וגם בתחבולות ע"י מבכין שולשיתא כלביא גוזייא ואוזייא, סאון סואן ברעש. להעמיד בכאים מצב פלשתים מצפה ממש.

והיב"ע, תהיה בנדתה (ויקרא טו, יט) תהי יבבא בריחוקא, העמתר"ל הגיה תהי, יתבא, אולם גם יבבא ניחא עפ"י התו"כ שם י"ג מ"ה כי כל הטמאים בטמא טמא יקראו סורו סורו, והזבה מנהגת בקול, בוכים, מיבבת ומצפצפת. כיונה, שרחקוה מבן זוגה, בדודה וגלמודה. מבבין, יבבא דוקא, שבינה ובין בעלה, המצפה, יצף ד'.

הוב כף טבת תרצ"ג.

הרב א. י. אונטרמן, ליברפול.

באסור אבני גזית למזבח.

נחלקו רבותינו המפרשים בדברי הכתוב בסוף פ׳ יתרו: »ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן גזית, כי חרבך הנפת עליה ותחללה«. לדברי רבני רש״י אבי׳ר המפרשים אין כאן שום נתינת טעם על אסור הגזית ומלת כי משמש בלשון פן שהוא דילמא, פן תניף חרבך עליה ותחללה. נראה, אפוא מדבריו כי הקפידה תורה ביחוד על החרב שלא יונף על אבני המזבח, ומתוך כך אסרה כל כלי ברזל, דמתוך שישתמש בגרזן ומקבת אפשר שישתמש לצורך זה גם בחרב, וזהו הפרוש »פן«.

אולם רבנו הרמב״ן אומר, כי חרב הוא שם כללי לכלי ברזל, »ויאמר לכשיל וכילפות אשר יסתרו בו הבנין »ומגדלותיך יתץ בחרבותיו« וכן זה המסתת אבנים יקראנו חרב. (ורש״י מפרש כנראה כי שם ביחזקאל כו- ט׳ הכונה כי חיל המלחמה יתצו את המגדלים בחרבות שבידיהם).

ואמנם רש״י מפרש כתרגום אונקלוס שפירש »דילמא תרום חרבך«, והרמב״ן כתרגום ינב״ע שפירש, דאין ארמות פרזלא דמיניה יתעביד סיפא«, היינו ברזל המשמש גם לחרב, ולא מפני הטעם שמא יניף החרב.

אולם כל זה אמור רק בגזיזה וסתות אבל לא בחקיקה, אולם אחרי שנאסרה גם הנגיעה בברזל כמפורש ברמב״ם פ״א מהל׳ בית הבחירה הל׳ ט״ו, ולמד זה ממ״ש לא תניף עליהן ברזל, א״כ במה חקקו וכתבו על האבנים אחרי שהברזל אסורה? והגינח לדעת הרמב״ן דרק ברזל נאסרה אבל שאר מתכת בכסף ונחשת מותרת אפשר כי החקיקה נעשתה במין אחר, אבל מדברי הרמב״ם נראה דכל מתכת נאסרה.

והן מפורש בדברים (כ״ז-ה׳) »וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת וגו׳«, ומפורש במתניתן ריש פ״ז דסוטה (ד׳ ל״ה ע״ב) כי על אבני המזבח נכתבו דברי התורה (עיי״ש בתוס׳ ד״ה כיצד כי בתוספתא איתא שר׳ יהודה סובר על אבני המזבח נכתבו ובירושלמי איתא ר׳ יוסי אומר כן). וכן גם ביהושע ח-ל״א, ל״ב כתיב כי יהושע בנה מזבח אבנים שלמות שלא הונף עליהן ברזל וכתב עליהן את משנה תורת משה.

ולא אוכל להבין דברי הרשב״א בפ׳ יתרו, דפי׳ טעם על מה שאסרה תורה אבני גזית »כי כשבונין אותו גזית בכלי ברזל רגילים המסתתים לעשות בהם ציורים וצלמים כדכתוב בישעי׳ וכל חרש מעצד וגו׳ שמקבות יצרהו-יתארהו בשרד ובמחוגה יתארהו«. והן החקיקה היתה מותרת מן התורה. ואולי כונתו כי כשאין חותכין גזית אין דרך לחקוק ולחרות ציורים, אבל סוכ״ס קשה להבין דהא חתכו האבנים ע״י שמיר.

ובפי׳ התורה והמצוה להגאון מלבי״ם לפי׳ תבוא (פ׳ כ״ז אות ה׳) מבאר, כי האבנים שכתבו עליהן את דברי התורה ושדו בשיד הן אבנים אחרות, לא אותן שבנו מהן מזבח, כי האבנים שטחו בסיד היו מסותתים בכלי ברזל בכדי שיהי׳ הסיד שוה בכל שטח האבנים, אבל אבני המזבח לא תניף עליהן ברזל כתיב. ולא אוכל

להבין מנין פשוט לו כי היו מסותתים בברזל וכי היו אבנים אחרות. כי במשנה ריש פ׳ ואלו נאמרין משמע בפשיטות שעל אותן האבנים עצמן כתבו התורה ועשו מהן מזבח. ובתוס׳ שם מביא פלוגתא דתנאי מתוספתא ומירושלמי, שכנראה פליגי על המשנה שלנו (ועי בפנ״מ ובקרבן עדה שפירשו כן) ומנ״ל להכריע ביניהם?

והשאלה הוא לדברי האוסרים בכל מתכת במה חקקו וכתבו דברי התורה על האבנים? ואחרי החפוש מצאתי בס׳ עיון יעקב למס׳ סוטה שפירש דנכתבו ע״י שמיר. אולם מגמרא משמע דרק שלמה הוצרך לשמיר ולפי״ז גם יהושע השתמש בשמיר לכתובת התורה שעל אבני המזבח.

ומלבד זה יש כאן הערה גדולה דאפילו אם נימא דרק ברזל נאסרה ולא מתכת אחרת, או אפילו כשנימא דהכתיבה היתה ע״י שמיר מ״מ פגימה אסורה באבני המזבח, כמפורש בחולין י״ח וברמב״ם פ״א מהל׳ בית הבחירה, וליתסרה החקיקה מטעם פגימה. ואולי לא הוה כחגירת צפורן, ופלא כי לא מצאתי מי שיעורר בזה, ואולי היתה זו מין כתובה ע״י דיו חזק ולא נפגמה האבן.

ויש להעיר בזה בדברי התוס׳ חולין י״ח, שהקשו האיך בנו המזבח דאנה ימצאו אבנים חלקות בלי פגימה, ונראה שסברו כי כל מתכת אסורה, אבל סוכ״ס אפשר להחליק באבנים, ומעשה בכל יום כי מחליקין אבנים באבני משחזת המשפשפין ומחליקין. וכן צ״ע בפ׳ ר׳ ישמעאל ד׳ נ״ב. ואפשר לומר אולי דאבני המשחזת המחליקין נחתכין מקודם ע״י ברזל, ואם כן הוצרכו לאבנים המוכנות ע״י ברזל דוקא, וגם בזה בכלל האסור. ומ״מ צ״ע.

יוסף הרשברג, אלבני — ניוּיורק.

שִׁינּוּי הַהוֹרָאָה בָּאוֹתִיּוֹת.

(המשך מאוצר־החיים תרצ״ג עמוד 67)

אות ו׳ שהוראתה כאות ש׳.

א. בראשית יז, יז. ויצחק ויאמר בלבו, הלבן מאה שנה יולד, ואם שרה הבת תשעים שנה תלד. — ר׳ יודן אמר: הלבן מאה שנה יולד. למה? (מדוע אי־אפשר שלבן מאה שנה יולד) — ששרה הבת תשעים שנה תלד! האיש אינו מזקין, והאשה מזקנת. (בראשית רבה מז, ג). הו׳ מן »ואם« הוראתו כאות ש׳ — שאם שרה ...

ב. בראשית כז, כב. הקול קול יעקב, והידים ידי עשו. — קולו של יעקב צווח ממה שעשו לו ידי עשו בביתר. (בראשית רבה סה, כא). הו׳ מן »והידים« במקום ש׳ — שהידים...

ג. בראשית לא, כט. השמר לך מדבר עם יעקב מטוב ועד רע. — כל טובתן של רשעים רעה היא אצל צדיקים... (נזיר כג, ב). הו׳ מן »ועד« הוראתו כש׳ — שעד רע.

ד. שמות כה, יב. ויצקת לו ארבע טבעות זהב, ונתת על ארבע פעמותיו, ושתי טבעות על צלעו האחת, ושתי טבעות על צלעו השנית. — הו׳ מן »ושתי«

הראשונה, אינה יתירה, אלא היא, במקום ש׳ — ש ש ת י. אות ו׳ זו מבארת, היכן היו ארבע הטבעות נתונות.

ה. שמות כח, כח. וירכסו את החשן.. ולא יזח החשן מעל האפוד, ש ל א יזח. (רש״י)*]

ו. שמות לג, כ. כי לא יראני האדם וחי. — בחייהם אינם רואים, אבל רואים במיתתם (ספרא ויקרא א, א.) הו׳ מן »וחי« במקום ש׳ — ש,ח י: האדם שהוא חי לא יראנו, אבל שמת יראהו.

ז. ויקרא א, ח. ושחט א״ר כהנא: מנין לשחיטה שהיא מן הצואר, שנאמר, ושחט את בן הבקר. — ממקום ששח (שכופף) חטהו. דבי ר׳ ישמעאל תנו: ושחט. — ממקום שסח (שמוציא קול) חטהו. (חולין כו) הו׳ מן »ושחט« כמו ש׳ — ש ש ח ־ ח ט.

ח. ויקרא ה, ב. ונעלם ממנו, והוא טמא, ואשם. — ר׳ עקיבא אומר: על העלם טומאה הוא חייב, ואינו חייב על העלם מקדש. (שבועות יב, ב). הו׳ מן »והוא« כמו ש׳ — ונעלם ממנו ש ה ו א...

ט. ויקרא ה, יז. ולא ידע ואשם, ונשא עונו. — הו׳ מן »ואשם« במקום ש׳: לא ידע ש א ש ם. (קידושין פא, ב; הכתב והקבלה).

י. דברים ז, יד. לא יהיה בך עקר ועקרה ובבהמתך. — לא יהיה בך עקר מן התלמידים, ועקרה — שלא תהא תפלתך עקורה לפני המקום. אימתי, בזמן שאתה משים עצמך (ענו) כבהמה. (בכורות מד, ב). הו׳ מן »ובבהמתך« במקום ש׳ (והב׳ הראשונה כמו כ׳) — ש כ ב ה מ ת ך.

יא. דברים יב, כא. וזבחת כאשר צויתיך. — ממקום שזב (הדם) חתהו. (שברהו ותתכהו). (חולין כז, א) הו׳ מן »וזבחת« במקום ש׳ — ש ז ב ־ חת.

יב. דברים יד, יג. ואת הראה ואת האיה והדיה למינה. — איה ודיה אחת היא. (חולין סג, ב) הו׳ מן »והדיה« כמו ש׳ — האיה ש ה ד י ה. שהיא הדיה.

יג. מלכים א׳ כב, כ. מי יפתה את אחאב, ויעל ויפל ברמות גלעד. — רגלוי דבר־נש ערבתיה למוקמתיה כל׳ הן דהוה מתבעי (ירושלמי כלאים פ״ט, ה״ג). הו׳ מן »ויעל« כמו ש׳, — ש י ע ל.

יד. ישעיהו מג, יב. ואתם עדי, נאום ה׳, ואני אל. — כשאתם עדי אני אל, וכשאין אתם עדי אין אני אל. (ספרי ברכה פ׳ שמן; שו״ט קכג, ב) הו׳ מן »ואתם« כמו ש׳, -- ש א ת ם כדי.. ואני..

טו. יחזקאל כב, ח. קדשי בזית, ואת שבתותי חללת. — למה מבזה את הקדשים? שאינו יודע לשמור שבת. (תנחומא תרומה א.) הו׳ מן »ואת« כמו ש׳ — ש א ת שבתותי.

טז. הושע ד, ו. ואמאסך מכהן לי, ותשכח תורת אלהיך. — כל השוכח דבר מתלמידו מורידין אותו מגדולתו, שנאמר, ואמאסך מכהן לו, ותשכח תורת. (יומא לח, ב) הו׳ מן »ותשכח« כמו ש׳, — ש ת ש כ ח.

יז. עמוס ט, ו. הבונה בשמים מעלותיו, ואגודתו על ארץ יסדה. — כל זמן שישראל עשוין אגודה אחת מלמטה, מלכות־שמים מתקימת בהם. (ספרי ברכה לג, ה; פסיקתא ז׳) הו׳ מן »ואגודתו« כמו ש׳, — ש א ג ו ד ת ו.

---

*) [יומא עב, א] מי כתוב ש ל א יזח. קושית גליון הש״ס והרש״ש, זקוקה לברור. זו צריכה לפנים ולפני ולפנים.

יח. מלאכי ג, ה. וקרבתי אליכם למשפט.. ובעושקי שכר שכיר, אלמנה ויתום, ומטי גר, ולא יראוני. — כל העושה דבר ומתחרט בו מוחלין לו מיד, שנאמר, ולא יראוני. הא אם יראוני, מוחלין לו. (חגיגה ה, א). הו׳ מן »ולא« במקום ש׳, — ש ל א יראוני: ופקדתי... למה? ש ל א יראוני.

יט. תהלים כב, ל. לפניו יכרעו כל יורדי עפר ונפשו לא חיה. — אין הנפש יוצאה מן הגוף עד שתראה פני השכינה, שנאמר, לפניו יכרעו... ונפשו ל א ח י ה. וכן הוא אומר שמות לג, כ: כי לא יראני האדם וחי. (פרקי דר׳ אליעזר) הו׳ מן »ונפשו« במקום ש׳ — ש נ פ ש ו לא חיה, אלא מתה, וכרעו לפניו.

כ. תהלים מב, ט. יומם יצוה ה׳ חסדו, ובלילה שירה עמו. — כל העוסק בתורה בלילה, הקב״ה מושך עליו חוט של חסד ביום, שנאמר, יומם יצוה ה׳ חסדו, מה טעם יומם יצוה? משום דבלילה שירה עמו. (חגיגה יב, ב). הו׳ מן »ובלילה« במקום ש׳, — ש ב ל י ל ה.

כא. תהלים נא, יח. כי לא תחפץ זבח ואתנה. — ש א ת נ ה. הו׳ במקום ש׳, (פ. צ. חיות; מקרא מפרש).

כב. תהלים נא, כא. אז תחפץ זבחי צדק עולה וכליל. — ש כ ל י ל. הו׳ מן »וכליל« כמו ש׳, (פ. צ. חיות, מקרא מפרש).

כג. תהלים צא, ד. ותחת כנפיו תחסה צנה וסחרה אמתו. — מי שבא לחסות תחת כנפיו של הקב״ה הוא לו צנה וסוחרה של אמת. (במדבר רבה יב, ג). הו׳ מן »ותחת« במקום ש׳, »ש ת ח ת« כנפיו תחסה — אז — צנה וסוחרה אמתו.

כד. צנה וסחרה אמתו. — צנה אני נעשה (כלי זיין) לכל מי שסוחר, עוסק בתורה. (תנחומא נשא כג; במדבר רבה יב, ג; שו״ט). הו׳ מן »וסחרה« כמו ש׳ — ש ס ו ח ר ה אמתו. (אמת קנה, משלי כג, כג).

כה. משלי ג, כט. אל תחרש על רעך רעה, והוא יושב לבטח אתך. — מאחר ש ה ו א יושב לבטח. (הגר״א). בשעה ש ה ו א יושב לבטח (א. כהנא) הו׳ מן »והוא« במקום ש׳, ש ה ו א. (גיטין צ, א: אם לבו לגרשה, והיא יושבת...)

כו. משלי כ, כה. מוקש אדם ילע קדש, ואחר נדרים לבקר — בר ברתיה דר׳ ינאי סבא אתא לקמיה דר׳ ינאי (להתיר נדרו) א״ל: אילו הוה ידעת דפתחין פנקסך וממשמשין בעובדך מי נדרת? א״ל: לא. ושרייה. א״ר אבא: מאי קרא, ואחר נ ד ר י ם לבקר (נדרים כב, א). הו׳ מן »ואחר« במקום ש׳, — ש א ח ר: מפני מה הוא מוקש לאדם, לבטא בלועו ובשפתיו נדר לקדש? משום, שאחר נדרים לבקר ולבדוק במעשיו.

כז. משלי כא, ח. הפכפך דרך איש וזר. — הפכפך דרך זה עשו הרשע, וזר, שעשה עצמו זר למלה וזר למצות. (רות רבה פתיחתא ג.) הו׳ מן »וזר« כמו ש׳, — ש ז ר.

כח. דניאל י, יא. ואמת הדבר, וצבא גדול. — אמת הדבר כשנעשה בפני צבא גדול. — של מלאכים, מלמדו זכות ומלמדי חובה — (שיר־השירים רבה א, ט) הו׳ מן »וצבא« כמו ש׳ — ש צ ב א גדול.

כט. (נדרים פג, ב). קונם שאני נהנה לבריות אינו יכול להפר ויכולה היא להנות בלקט, בשכחה, ובפאה... מה טעם אינו יכול להפר? מפני שיכולה היא להנות. הו׳ מן »ויכולה« כמו ש׳, — ש י כ ו ל ה. (י׳ רייפמאן בית תלמוד ש״א צד 380)

ל. (בבא מציעא קג, ב) חולקין בזמורות ובקנים, ושניהם מספקין את הקנים... מה־טעם שניהם חולקין? משום דשניהם מספקין. הו׳ מן »ושניהם« במקום ש׳. — ששניהם (י. רייפמאן שם).

אות ו׳ שהוראתה כמלה של.

א. שמואל ח, ט. ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו. איזהו משפט שיש בו צדקה, הוי אומר, זה הביצוע. (סנהדרין ו, ב) הו׳ של וצדקה במקום של. — משפט של צדקה.

ב. איוב י, יז. חליפות וצבא עמו. — חליפות של צבא. (ר״א,ז, רבינוביץ ור׳ א. אברונין).

ג. איוב כה, ב. המשל ופחד עמו. — המשל של פחד. (ר״ד שטרשון; רא״ז רבינוביץ ור״א אברונין).

ד. (אבות דר׳ נתן כז, ב) ר׳ יוחנן בן נורי אומר: ההלכות והטהרות. — כנראה — ההלכות של טהרות.

גם בדוגמאות המובאות במאמרי זה, השני, עדיין לא דליתי את כל החומר הרב הנוגע ל»אות ו׳ בהוראת ש«, ל»אות ו׳ בהוראת של«. ברי, שיש ויש להוסיף עליהן. אלא שלא הספיקה לי השעה. שאר השנוים בהוראת אות ו׳, כמו, »ו בהוראת ב«, ו»ו׳ בהוראת כ׳«, יבאו במאמר מיוחד...

כל הכתוב לחיים

קובץ מכתבים ושאלות ותשובות.

יח*)

כבוד החה״ש מר יהושע אייכלער הי״ו אוברעזש.

א) כבודו שואל: »מנא הא מילתא דאמר הרב דבכל מזבח ומזבח היה לו ליונתן כוונה אחרת«. 1) — התשובה על זה, אחרי כי עינינו רואות כי כל מזבח־קדש תרגום יב״ע »מדבחא«, וכל מזבח־בעל תרגם »אגורא«, עכ״ח צריכים אנחנו לומר דיונתן דייק בשינוי את תרגומו לכל מזבח כדאית ליה, דהאי לקדש והאי לבעל. הן אמת כי עדיין לא ידענו מאיזה טעם הוציא את זה לקדש ואת זה לבעל — אבל לא נחכד כי יונתן ראה בהם להבדיל בין הקדש להבעל.

ב) אני על משמרתי אעמודה כי המזבח ביד ירבעם היה לבעל וביד הנביא היה לקדש — לפי פירושו של יונתן. ועל כן במלכים־א יג, א, ב »וירבעם עמד על המזבח להקטיר« .וכן »ויקרא על המזבח בדבר ה׳« תרגם »אגורא«, (ו»על המזבח« קאי על המזבח של ירבעם שהיה בבית אל לבעל). אמנם מיד שהתחיל הנביא לנבא (שם ב) »ויאמר מזבח מזבח« (שם ג) »הנה המזבח נקרע וכו׳« היה בפי הנביא לקדש. וע״כ תרגם »מדבחא«. אמנם (שם ד) »ויהי כשמוע המלך את דבר האלהים אשר קרא על המזבח בבית אל«, על המזבח שנעשה לפי דעתו בבית אל לבעל, שוב תרגם »אגורא«. אך מיד כאשר שלח ירבעם את ידו (שם) »מעל המזבח לאמור תפשהו ותיבש ידו אשר שלח עליו« ונעשה בו נס, ואחרי כי אין ליחס נס למזבח־הבעל, עכ״ח מזבח־קדש הוי ותרגומו »מדבחא«.

*) ראה תולה״ח תרל״ג עמוד 121. 1) שם עמוד 77.

וע״כ לא כתוב כאן »מעל המזבח בבית אל«, כאשר כתוב ברישא »על המזבח בבית אל«. ושוב בפסוק ה׳ שהודיע קיום דבר הנביאה תרגם יונתן כטעמו »ומדבחא«. ואין לך קדושה יותר גדולה מלקדש השם. ובזה יסולקו כל קושיותיו.

אך במלכים־ב טז, בוודאי עלינו לדחוק מאוד לגלות מצפונו של יונתן שתרגם כל »מזבח« שם ב»מדבחא« ולא ב»אגורא«? ומה שכתב כבודו כי אוריה חשב ג״כ לע״ז — חכ מלהזכיר, הלא אוריה חסיד היה ונזכר בכבוד בישעיה ח, ב. ולא זו בלבד, אלא אף אחז לא נתכוון לעשות מזבח בתבניתו של דמשק משום ע״ז, כי אם מיראה מפני תגלת מלך אשור. וכבר האריך בזה החכם וואהלמאן בספרו הנפלא »תקופת ישעיהו וחזיונותיו« — (תל־אביב תרפ״ט) עמוד 164־167 »והכהן החסיד אוריה בידעו כי אם ימרה את פי תגלת יסכן בזה את כל עם יהודה מהר ויכנהו, ולו היה הדבר תלוי רק באחז, כי עתה היה אוריה משים נפשו בכפו ולא היה שומע לדבריו, אבל מפני שהיה הדבר תלוי בתגלת המרצח, שהיה יכול להכריע לטבח את כל עם יהודה. לכן לא אבה החסיד הזה לשים את נפש כולם בכפם«. וגם אחז עשה רק »ביראתו הגדולה מפני מלך אשור. המלים »מפני מלך אשור« הכתובים בסוף הפרשה הזאת (טז, יח) מוסבת על כל המעשים הזרים שעשה אחז עתה בירושלים, ומודיע אותנו הסופר, שאחז לא עשה זאת מדעת עצמו כי אם ביראתו »מפני מלך אשור«. ובזה נבין מדוע בכל הספור הזה ממעשי אחז בירושלים, הוא קורא אותו תמיד בשם »המלך אחז«, ולפני זה קורא אותו סתם »אחז«, כי רוצה להדגיש בזה שלא עשה אחז זאת בתור אחז, כלומר, בתור איש פרטי העושה מדעת עצמו, כי אם בתור מלך, האנוס לעשות לטובת מדינתו גם דבר שהוא למורת רוחו. וזהו שאומר: »ובעת הצר לו ויוסף למעול בד׳ הוא המלך אחז« (דהי״ב כח, כב) שנבוכו בו המפרשים, אבל ברור שכוונתו בזה הוא, שהמעשים שעשה בעת הצר לו תגלת היו רק בתור: »המלך אחז«. ומה מאוד נבוכו המפרשים בבאור שני הפסוקים (טז, יד, טו) איזה מזבח היה של נחשת? ואיזה מזבח היה הגדול? ומה זאת: »לבקר«? ולדעתו, נקרא בשם: »המזבח הגדול« אותו המזבח הישן שעשה שלמה, שהיה גדול לפי ערך, ולפי קבלת חז״ל והסכמת המפרשים, היה המזבח הזה של אבנים והיה קבוע, והמזבח האשורי היה קטן ממנו, ואחז צפה אותו בנחשת שהשתמשו בו לפני ד׳ מסרני הנחשת, שהסיר מתחת מכונות הכיורים (מ״ב טז, יז, לפי הכתיב, ועיין מ״א ז, ל) היינו, נסרים של נחושת. ובזה נבין, שאחרי שמדבר על דבר המזבח האשורי שהקריב עליו אחז קרבנות (פסוק י״ג) יאמר אחר זה: »ואת המזבח — צפה — הנחושת אשר לפני ד׳, (כלומר, את המזבח האשורי צפה מנחושת שנשתמש לפני ד׳.) ויקרב מאת פני הבית וכו׳ (את המזבח הישן לא יכול להסיר ממקומו, מפני שהיה קבוע, לכן העמיד את האשורי לצפונית מערבית הישן, משוך יותר לצד האולם) ואחרי כי מלכי אשור היו גם כהנים גדולים להשמש, והם בעצמם הקריבו את קרבנותיהם, לכן עלה לפרקים גם אחז בעצמו על המזבח האשורי והתחנך בעבודתו, כדי שיוכל להקריב את קרבנותיו כאשר יבא מלך אשור, (פסוק יא־יב) אבל כל הזמן בטרם יבא תגלת, צוה אחז שאוריה יקריב את כל הקרבנות על המזבח הגדול, (היינו, הישן) כמקדם. כי באמת האליל האשורי היה גם לאחז למורת רוחו, ורק מפני יראתו את תגלת הכירו לע״ז, לכן אמר לאוריה, שהוא בעצמו יקטיר על

המזבח האשורי רק בעת שיבא תגלת לירושלים לעשות בקורת, וז״ש (שם פסוק טו) ומזבח הנחושת יהיה לי לבקר, כלומר, כאשר יבא תגלת לירושלים לבקר אם נעשה פקודתו, אקריב אנכי בעצמי על מזבח הנחשת האשורי כדי לקיים מצותו, אבל בשאר הימים יקריב אוריה על המזבח הישן כמקדם.

ואחרי כי כל מעשי אחז, ובפרט אוריה, לא היה לשם ע״ז, כי אם מפחד תגלת, ע״כ לא היה המזבח הזה במדה אחת עם מזבח העשויה בכוונה לשם ע״ז, על כן לא תרגם יונתן את ה»מזבח« שבפרשה זו, בשם »אגורא« כשאר מזבח של ע״ז, להורות כי מזבח זה לא היה לשם ע״ז ממש, אלא מיראה מפני תגלת.

למרות כי יודע אני שריח־דרושי נוטף מדברי הנ״ל — עכ״ז אין התרגום יוצא מידי ברור כי כל מקום שתרגם מזבח »מדבחא« אינו לשם ע״ז.

י״ט שבט תרצ״ג, הומנה. ברגשי כבוד

הרב חיים יהודה עהרענרייך.

רבנו אברהם אבן עזרא ועבודתו הספרותית בעיר רומא

מאת יהודה ליב פליישער טימישוארה (רומניה)

(המשך מאוצר החיים תרצ״ג עמוד 99)

יא. פרוש הקצר לראב״ע לספר דניאל.

בין הספרים הראשונים שחבר ראב״ע ברומא, צריכים אנו למנות גם את פרושו הקצר לדניאל, פרוש זה יצא לאור רק פעם אחת ע״י H. J. Matheus בשנת 1877 במאסף אנגלי. המו״ל כתב בהקדמתו האנגלית, כי אין ראב״ע מזכיר בפרושו זה שום חבור מחבוריו ולכן אינו מאמין שיש בתוכו דבר אשר ממנו יהיה אפשר לדון על מקום חבורו וזמנו. אבל לדעתי מזה גופו, שאין ראב״ע מזכיר בו אף אחד מכל חבוריו, יש ללמוד שאת פרושו זה הקדים ראב״ע לחבר לפני יתר פרושיו, כי על כן איננו מזכיר בו אף אחד מהם. ועוד כי ראב״ע מזכיר את פרושו זה בפרושו לתורה 1) וכבר כתבתי 2) שאת פרושו לתורה חבר ראב״ע לפני שנת תתק״ה, שוב נראה שפרושו זה לדניאל הוא אחד מחבוריו הראשונים. ולדעתי חברו ראב״ע בהיותו עדיין ברומא, כי אנו רואים שראב״ע קורא את עצמו בהקדמתו לספר זה »אברהם בר מאיר הידוע בן עזרא הספרדי« 3), ומלת »הידוע« הוא כלשון מוסים בלשון ערבית ופרושו המכונה, ובמלה זו היו משתמשים חכמי ספרד בימי הבינים, וכן כתב ראב״ד בספר הקבלה שלו: »רב שמואל הלוי וכו׳ הידוע אבן נגרילא 4) וכן כתב ר״ש בן פרחון

---

1) ואלה המקומות שבהם מזכיר ראב״ע בפרושו לתורה את פרושו לדניאל. בראשית ד׳ ד. — יו״ד ד׳. — כ״ז מ״ס. — שמות ב׳ יו ד. כ״ט ל״ז. — במדבר י״ג י״ז. — כ״ד י״ז. 2) עיין חבורי פרוש הקצר לראב״ע לשמות, הוצאת מנורה וינה תר״פו מבוא עמוד XXXVII. ועיין מאמרי „באיזו שנה מת רבנו אברהם אבן עזרא ?״ „מזרח ומערב״ ירושלם כרך שני, שנת תרפ״ח, עמוד 245—256. 3) בפרושו הקצר לדניאל עמוד 1. 4) מהדורת נייבואר עמוד 71, ועיין ספר הרקמה הוצאת וילנסקי ברלין תרצ״א עמוד ...

בהקדמתי למחברת הערוך שלו: »אני שלמה וכו׳ הידוע בן פרחון 5). ואין אנו מוצאים שראב״ע קרא עצמו כן בלשון »הידוע« רק פה בפרושו לדניאל וכתרגומו לספרי ר״י חיוג באמרו: »הידוע עזרא« וכבר הזכרתי 6) כי תרגומו זה של ראב״ע היתה מלאכתו השניה אשר חבר ברומא, ובין יתר כל חבוריו אין אף אחר אשר חתם בו את שמו כן, ובודאי מפני שראה כי באיטליה לא היו היהודים רגילים בכך, ולכן אני אומר שגם זה ראיה חזקה שפרושו זה לדניאל היה בין ספריו הראשונים אשר חבר, ולכן נראה לי שחברו ברומא בעת שתרגם ספרו של ר״י חיוג.

פרושו זה לדניאל אינו כפרושיו ליתר ספרי התנ״ך הנדפסים, החוזרים על כל הספר מפרשה לפרשה ומפסוק לפסוק, כ״א כל הספר הקטן הוא כעין תוכן של ספר דניאל המפרש חלום נבוכדנאצר ודל״ת הנבואות ועניני הכרונולוגיה שבספר. בעקר הדברים דומה פרושו הקצר הזה לפרושו האחר לדניאל אשר כתב בעיר דרום Dreux בשנת תתקט״ז 7).

בהקדמתו לפרושו הקצר הזה הודיע ראב״ע את דעתו על דבר הכלל הגדול שבידו בענין היחס שלו אל הדרוש ואל הפשט, מה שלא יצא מפורש מפיו בלשון כל כך ברור ובסגנון כל כך נעים כמו כאן, באמרו: »מימי הנחל הנובע, הקרובים אל המעיין: זכים. וברחקם ממנו: תרמסם רגל ויתערבו בם מים זרים. על כן היו הראשונים אשר היו אחרי הנביאים — רחבי לב. ויד דעת האחרונים תקצר ואינה משגת לקצה תכונתם. על כן נשען במצות וחוקים ומשפטים על דבריהם ואף כי הדברים עתיקים, והם ז״ל דרשו וחקרו היטב דרכי התורית עד שהוציאו לאור כל תעלומי המצות, ופרושי המקרא מלבד החוקים, פעם יפרשו כמשמעו ופעם יוציאו דבר מתוך דבר, ופעם ידרשו ופעם יסמכו, ופעם דברי יחיד. וכלל אמרו: אין מקרא יוצא מידי פשוטו«. עכ״ל 8)

וכדי להבין היטב שיטת ראב״ע בפרושו עלינו לשום נגד עינינו כי בימי ראב״ע היתה שכיחה דרך הקראים אשר פרשו את המקרא ע״פ מה שהיה נראה להם לפי חוקי הדקדוק, מבלי להשגיח כלל וכלל על הקבלה אשר מסרו אבותינו בפרוש המצוות מדור לדור, ומצד אחר היתה נפרצה דרך הדרש אשר לקחה את דברי המדרש ליסוד באור המקרא אפילו במקומות שלא היו הדברים נוגעים לפרוש המצות ולהלכה למעשה, מבלי לקחת בחשבון שאפילו חז״ל גופם בהרבה מקומות לא אמרו הדברים רק בדרך »דרש וקבל שכר«, אבל מעולם לא עלתה על דעתם לחשוב שמדרשיהם יחשבו תמיד לפשט האמתי של הפסוק. ובין שני דרכים אלו הלך ראב״ע באמצע וקבע לו כלל גדול, כי בכל ענין אשר נגע להלכה ולמעשה, יקבל את דעת חז״ל ופירוש הפסוקים לפי קבלתם איש מפי איש, אבל במקום שלא היו הדברים נוגעים להלכה, שם לא השגיח על המדרשים, אלא פרש המקראות ע״פ חוקי הדקדוק ודרכי המקרא וסגנונה, אף נגד דעת המדרש.

אמרנו כי חוץ מפרושו הקצר הזה לדניאל חבר ראב״ע גם שיטה שניה לדניאל בשנת תתקט״ז בהיותו בעיר דרום שבצפון צרפת. השיטה השניה הזאת היא כמו יתר פרושיו למקרא, מפרשה לפרשה ומפסוק לפסוק, ובכן היא מוכשרת יותר להיותה

5) מחברת הערוך ור״ש פרחון פרסבורג תר״ד, עמוד XXII. 6) במאמרי זה לעיל סימן ד׳.
7) עיין מאמרי „ראב״ע ומלאכתו הספרותית בצרפת״ „מזרח ומערב״ ירושלים כרך חמישי עמוד 219) פרושו

לעזר הלומדים. ועל כן דחק מפניו הפרוש השני הזה את פרושו הקצר לדניאל ובני זמנו העתיקו את השיטה השניה ולא את הראשונה. ועל כן נשאר מן הפרוש הקצר רק כ״י אחד שלם 9) עוד נשארו שלשה כ״י בלתי שלמים. והחכם H. J. Matheus הוציא לאור את הפרוש ע״פ הכ״י השלם וגם הביא את שנויי הנוסחאות מגימ״ל הקטעים.

יהודה ליב צירלסאהן

אביד דק׳ קעשנוב ורב הכולל דמדינת בסרביה.

נאומי

ליום כ׳ אדר תרצ״ג, שחגוהו בקעשנוב, לרגלי מה שנתאשר באופן רשמי על שם הישיבה דפה, הארמון הגדול, שנדב האלוף המופלג מ׳ משה נ״י קלינמן.

בהתאסף עם בימי דוד המלך ובהרבותו אז להרים ביד רחבה מרכושו בשביל בנין בית המקדש, שהתעתד להיות בימי שלמה, מספר הכתוב א) לאמר: »וישמחו העם על התנדבם, כי בלב שלם התנדבו לה׳; וגם דוד המלך שמח שמחה גדולה כו׳ (אז קרא דוד מחביון לבו:) וכי מי אני ומי עמי, כי נעצר כח להתנדב כזאת; כי ממך הכל ומידך נתנו לך; כי גרים אנחנו לפניך ותושבים ככל אבותינו«.

הפסוקים האלה בכלל והקשור שביניהם בפרט זקוקים לביאור.

הנה התלמוד קורא בשם ארבעה בתי־חינוך תורנים; בית־ספר, בית־התלמוד, בית־המדרש, ישיבה (מתיבתא).

תעודת השנים הראשונים היתה, כמובא במדרש »איכה« ב): »בית־ספר — למקרא. ובית־התלמוד — למשנה«. בית־המדרש, כידוע, היה מיוחד בעיקרו בשביל כנוס העם לשמוע דרשת החכם, ולפעמים היה שם גם מקום ללימוד התינוקות של בית רבן, כמו שמצינו ב»חגיגה« ג). אכן ה»ישיבה« היתה והנה עד היום מיוחדה לתלמידים, המשימים לילות כימים להתיגע בלמודי התורה היותר עמוקים והיותר נשגבים, עד היות תורתם אומנתם גם אחרי בואם באנשים בתור מורי העם ומדריכיו. ובכן, הנה הישיבה המכון היותר נעלה והיותר מתאים בשביל השרשת התורה בלבות לומדיה והפצתה על ידם בין שדרות העם היותר רחבות.

אולם אם שלשת השמות הראשונים מתאימים אל תכונת בתי־החנוך ההם, הנה השם »ישיבה« איננה מובנה כלל התאמתו אל תכונת בית־אולפנא זה.

שם כזה אומר אפוא: »דרישני!«.

הבה, נעמוד נא על אופיה של ה»ישיבה«.

בביאור הכתוב: »גר ותושב אנכי עמכם« ד) מביא רש״י בשם המדרש: »אם תרצו, הריני גר; ואם לאו, אהיה תושב ואטלנה מן הדין, שאמר לי הקב״ה: לזרעך אתן את הארץ הזאת«.

הרי, שבתור תושב יחשב מי שרוכש לו איזה חלק בארץ ע״י איזה אופן שיהיה.

באמור אפוא הזוה״ק ה), כי »זכאה איהו בר נש, דאשתדל באורייתא, דהא

הקצר לדניאל עמ״ד 1. (9 Leyden M. 5 Ccal 13 I Catal. Steinschneider 375

א) דה״י א׳, כ״ט, פסוקי ט׳ י״ד, ט״ו. ב) פתיחתא, סי׳ י״ב. ג) ע״ו, א׳. ד) בראשית, כ״ג, ד׳.

ה) פ׳ ״תרומה״, דף קס״א, ע״ב.

איהו מקיים עלמא«, הרי ידעינן מזה, דאף שבני אדם בכלל אינם אלא גרים פה עלי אדמות, בכל זאת יוצא מכללם מי שמתיגע בתורה, דכיון שבהתקיים העולם על ידו, הרי הוא כולו שלו, ממילא אין לך תושב גדול ממנו, שלפיכך הוא דקאמרינן בברייתא ד»קנין תורה«, ש»כל העולם כולו כדאי הוא לו (»שנכון לו, שישתמש לצרכו עם כל שבעולם, שהכל כמשרתיו, שרק בעבורו נברא הכל. תפא״י«)

יתכן, שכזאת אומר דוד המלך ו): »גר אנכי בארץ (לכן בכדי להחלף ממצב כזה ולהתעלה למדרגת תושב, שיש לו זכות בארץ, הנני מבקש) אל תסתר ממני מצותיך (כל תהיינה מצותיך נסתרות ממני, לסבת התרחקותי מלמוד התורה, אלא שתפתח לבי בתורתיך עד היותה אומנתי, שממילא אהיה בגללה תושב בארץ, אבל לא גר בארץ)«.

המורם מזה, שלומדי ה»ישיבה«, שכל תעודתה היא להשפיע על חניכיה אלה, שתהיה תורתם אומנתם, הרי הם בכלל תושבים בעולמנו, לכן הוא שיכונה בית־חינוך כזה בשם »ישיבה«, להיות שהשמות »תושב« ו»ישיבה« הנם גם שניהם משורש »ישב«.

וכה, הנה תועלת למוד כזה כפולה: הוא הלומד הנהו תושב בארצנו הגשמי בעל זכות רחבה ועוד חבה יתירה נודעת לו לעוה״ב, בהחשבו גם שם בתור תושב, להיות שגם שם זוכה נשמתו לשבת בישיבה של מעלה ולהתעסק בפלפולא דאורייתא, כדאיתא ב»סוטה« ז) בענין תפלת משה רבנו על יהודה וגם ב»ברכות« ח).

על יסוד זה הוא שיתבאר לנו שפיר הא דקאמר ר' נחמיה במדרש רבה ט): »אין לנו שעה שאנו באים בזרוע אלא בשעה שאנו מוציאים מעשרותינו«. כלומר: כיון דהשמיענו רז״ל במדרש רבה י), ש»בזכות חלה ובזכות מעשרות ובזכות בכורים נברא העולם«, אם כן, אחרי שהמקיים אלה המצות גורם לקיום העולם, הרי הוא זוכה בו בדין בתור תושב, הלכך יכולי הוא שפיר לתבוע חלקו בזרוע.

מעתה, אם תתכן תביעה בזרוע אפילו אצל מי שנעשה תושב רק בגלל קיום שלש המצות ההן, — כל־שכן, שהנה עצומה מאד אצל מי שנתעלה למדרגת תושב על ידי יגיעתו בתורה בכללותה.

אך לא רק הלמוד בלבד מזכה את האדם במעלת תושב בזה ובבא, כי אם שזוכה לזה אפילו מי שיבצר ממנו, לרגלי סבות שונות ללמוד בעצמו, אלא שפועל, שילמדו אחרים, אם ע״י תמיכת כספו, או, מה שהוא נשגב מזה, על ידי כוננו מעון מיוחד, הקבוע רק בשביל התמדת למוד התלמידים; יען כי בגלל הדבר הזה נחשב לו כאלו הוא בעצמו מלמד את התלמידים תורה.

כזאת השמיענו חז״ל ב»בבא מציעא« י״א), באמרם: »כל המלמד את בן חבירו תורה, זוכה ויושב בישיבה של מעלה«. הן כאן לא יתכן לפרש כפי השגור אצלנו, שהלה לומד עם בן חבירו בפועל ממש, דאם כן הרי הוא זוכה באותה ה»ישיבה« מצד למודו עצמו, שממילא הרי אין כאן ראיה כלל שהוא בא על שכרו מצד למדו עם בן חברו, — אלא על כרחך, דמיירינן כאן בשאינו לומד

ו) תהלים קי״ט, י״ט. ז) ז׳, ב׳. ח) י״ח, ב׳. ט) ״שמות״, ריש פרשה ט״ו. י) ״בראשית״, פ׳ א׳ ד. י״א) פ״ה, א׳.

כלל עם בן חבירו, אלא שהנהו רק ג ו ר ם לזה שילמוד, אפילו הכי נחשב לו כאלו מ ל מ ד ו, דהיינו שיושב ב»ישיבה של מטה« ולומד בעצמו תורה וגם מלמדה להזולת דלפיכך הוא שזוכה שפיר להיות תושב גם ב»ישיבה של מעלה«.

על ציר זה הנם סובבים אפוא גם הפסוקים ההם מ»דברי הימים«:

דוד המלך והעם אשר ברגליו חגגו בהדרת קודש וברוב התלהבות את היום, שנקבע בשביל ההתנדבות לצרכי בנין בית המקדש, שהתעתד להתכונן על »הר המוריה«, דהיינו ה»הר, שיצאה ממנו ה ו ר א ה לישראל«, כדרשת רז"ל ב»תענית« יב) או כדברי ה»ספרי« י"ג): »לשכת הגזית, שמשם תורה יוצאת לכל ישראל«. וכה, בהיות המקדש המקור המיוחד היותר נאמן והיותר כביר בשביל העמדת רבוא רבבות לומדי תורה, אשר בתור מקיימי עולם, יהיו לתושבים ארציים ושמימיים, ממילא הרי גם ה ע ו ב ד י ם בשביל ההתכוננות של מוסד תורני נשגב אשר כזה הן הנם נחשבים גם הם ל ת ו ש ב י ם כאלה, אף שיתכן שלא עליהם תהיה ההשפעה התורנית של בית המקדש, שלא נבנה עדיין, אלא שעתיד להבנות בימי שלמה, שאולי לא יהיו אז עוד בחיים.

לכן הוא שאומר הכתוב: »וישמח העם על התנדבם כו' וגם דוד המלך שמח שמחה גדולה«; ובכן הולך דוד ומפרש טיב השמחה: »וכי מי אני ומי עמי (האם אנו גדולי הערך כל־כך, עד) כי נעצור כח להתנדב כזאת (שנוותר לבזבז במדה נפרזה בזו, מבלי התחשב כלל עם נטיתנו הטבעית בנוגע לשמירת רכושנו; אין זאת כי אם מפני שברגעים אלה עמדנו על האמת, אשר הרכוש שבידינו איננו שלנו כלל, יען) כי ממך הכל (כל הרכוש הזה ש ל ך ה ו א, רק שאתה הואלת ל ה פ ק י ד ו בידינו, ממילא הרי) ומידך נתנו לך (היינו שאנחנו רק הישבנו לך חלק מפקדונך; ואף שמצד ההשבה הפשוטה של פקדון אין כאן מקום לשמחה; אולם סבת שמחתנו הגדולה היא מצד אחר לגמרי): כי גרים אנחנו לפניך (אף־על־פי שהננו רק ג ר י ם בעולמנו הגשמי, בכל זאת הלא התרוממנו, על ידי פזרוננו בשביל התכוננות המוסד הקדש, שכל תכליתו היא הגדלת והאדרת התורה, אל המדרגה היותר נשגבה של) ו ת ו ש ב י ם ככל א ב ו ת י נ ו (דהיינו מאי דקאמרי רז"ל ב»יומא« י"ד): »מימיהם של א ב ו ת י נ ו לא פסקה »י ש י ב ה« מהם«: היו במצרים — »ישיבה« עמהם כו'; היו במדבר — »ישיבה« עמהם כו'; אברהם אבינו זקן ויושב ב»ישיבה« הוה כו'; יצחק אבינו זקן ויושב ב»ישיבה« הוה כו'; יעקב אבינו זקן ויושב ב»ישיבה« הוה כו'«; דלפיכך הוא שהיו הם ל ת ו ש ב י שני העולמות. ועתה אחרי שאנחנו הגרים הגרורים נעשינו כיום בגלל תרומתנו הנפלאה ל ת ו ש ב י ם כ מ ו ה ם, הלא אין לנו שמחה גדולה מזו!)«.

*

האלופים מו"ה מ ש ה נ"י ק ל י נ מ א ן ורעיתו מ' ש ר ה, העוזרת על ידו, באשרם היום עפ"י פקודת המלך על שם ה»ישיבה« הקעשנובית את הארמון הנהדר שהם נתנו לה במתנה, — הלא בגלל הכינם מעון ת מ י ד י בשביל למוד התורה והפצתה, הנה יחשבו לנצח בתור ל ו מ ד י ם ב ע צ מ ם, מה שמעלה אותם למדרגת ת ו ש ב י ם, שלהם נאה ויאה להתענג על רוב טובה ב»ישיבה« של מטה וב»ישיבה« של מעלה; לכן הוא שישמחו שמחה גדולה מאד, ויכולים אפוא לקרוא בצדק: »זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו!«.

ואנחנו הננו עונים אחריהם ברוב התרגשות: אשרי הזוג, שככה לו!

י"ב) ע"ז, ח'. יג) שופטים פסוק ה'. י"ד) כ"ח, ב'.

בנתי־בספרים

רשימות ביבליוגרפיות ודברי־בקרת.

נגינות ופואמית [מאת] יהודה ליב לנדא... הוצאה חדשה. הוצאת »צנטראל« ורשה—תל־אביב—ניו־יורק תרצ"ג. (נסדר אצל ק. ביר ורשה) 224 עמודים 8°

רוב השירים שבספר זה כבר ראו אור בקרקה בשנת תרנ"ה, וזה עשרות שנים כבר כלו מן השוק — לבקשת ידידיו הדפיסם המחבר הנכבד שנית בהוספת כמה שירים.

שירי לנדא מושכים אחריהם את לב־הקורא בנועם מליצתם ובמדת־האמת הנשבת מבין חרוזיהם. בפרט נעלה מאד הפואמה »בבל«, שיש בה מעין »מגלה טפח ומכסה טפחיים« מן ה»חנופה וגסות רוח שירדו לבבל« — »הבונים מזבחות שקר על כל דרך, ולממון לבדו כורעים הם ברך«.

הספר יצא לאור בהידור חיצוני.

Geschichte der Juden in Humenné von 13 Jahrhundert bis auf die Gegenwart; nach den Qvellen bearbeitet von David Friedman, Humenné. Buchdruckerei „Haladás" Beregsas. 1933. 83 **עמודים** 8°

יכול אני לפטור את הספר הזה מן הבקור על־ידי — אחרי כי הורתו ולידתו הי' על־פני. ואלו רואה אני חובה בו, החסרון תלוי גם בי — כי היה לי לעורר את המחבר בשעת יצירתו...

אמנם בכל המגרועות שבו (אם תמצא לומר כן?) שומח אני להיות המסובב לברייתו. שומח אני שזכיתי לקבוע־מקום בשדה ספרותנו לאיש מצוין, מוכתר בכתר־תורה־וחכמה.

עם סגולה הוא ישראל. סגולה מכל העמים. בנוהג שבעולם כי כל אומה ואומה מכירה את גדוליה וחכמיה — אבל ישראל לא ידע עמי לא התבונן...

הגע בעצמך! הנה אדם יושב זה יותר מארבעים שנה ב»עיר ואם בישראל« יושב ועוסק בתורה וחכמה, מוסיף והולך בידיעותיו וחדושיו — והוא נעלם מעיני הקהל....

ולא עוד אלא כמה פעמים הוא כשושנה בין החוחים..

כבואי לפני ג' שנים לכהן בקהלה חשובה הומננה, הכרתי אותו. בפגישה הראשונה נשתוממתי על בקיאתו בספרות התלמודית ועל רב־ידיעתו גם בשאר מדעים.

ויחד לבבי. ויחד — בכל הפירושים. שמחתי במציאתי ונעשה בשרי חדודין חדודין לראות התורה מונחת בקרן זוית —; בבית־מרזח של מר פריעדמן...

ומה נפלא בית מרזח! על צד שלחן זה יושב ה»עם הדומה לחמור« על הכוסות — ועל צדו השני יושב בעל־המרזח והוגה דעות בתורת ישראל וספרותו, במחקרים מדעיים ובדברים העומדים ברומו של עולם...

ובאמת הנהו המחבר מיום הולדו עד היום הזה ל»בריה בפני עצמה« — אשר אף »באלף אינו בטל«....

הוא נולד בשנת תרכ"א בחדש כסליו בכפר ברעזניצא סמוך ונראה לסטרופקיב (סלובקיה, מלפנים אונגריה) ונתגדל אצל דודו ר' נפתלי גאָטליעב בן הרב ר' חיים יוסף בסטרופקוב מחבר ספר טיב גיטין וקדושין. עד בר־מצוה שלו למד בישיבת ר' שלמה דיין בסטרופקוב ואח"כ הלך והרבה ישיבה אצל הרבנים הגאונים מהר"ם שיק בחוסט, מהר"י טייטעלבוים בסיגעט, מהר"ש בריער בפאפא ומהר"ש קוטנא באייזענשטדט. ואחרי שמלא כריסו בש"ס ופוסקים הלך לפרג אל הרב מהר"ם הירש ושם קבל היתר הוראה מהביד"צ ותעודות על לימודי הגמנזיון. בשנת תרמ"ז לקח לו לאשה את בת הנגיד ר' געציל ווינקלער מהומננה — ופנה עורף

לרבנות. ומאז ועד היום למד תורה וחכמה הרבה — למרות כי בכל ימיו לחם מלחמת הקיום.. חדושיו מונחים עדיין בכתב־יד חוץ מאיזה מאמרים שראו אור בעתונים שונים.

באחת מן השיחים בינינו עוררתי את המחבר על גודל ערך המונוגרפיות של הקהלות. והוא נענה את ראשו לחבר מונוגרפיה של קהלת הומננה. נתתי על ידו את אוצר־הספרים שלי, והורתי לו הדרך אשר ילך בו.

ובשקידה נפלאה אסף המחבר את כל החומר לנושא זה — עד שידו מגעת. ולא קלה היתה עליו עבודה זו, כי לדאבן לבנו הארכיון של קהלתנו ריק, אין בו שום חומר לצורך ההיסטוריון.

אמנם מה שלא מצא פה, המציא למענו — מספרים הנדפסים ופנקסים של קהלות אחרות...

הוא מתאר לפנינו דברי ימי ישראל בהומננה בכלל ודברי ימי רבניה וחכמיה, פרנסיה ומלמדיה בפרט — רק את עצמו סלק הצדה...

סגנון לשונו הוא עממי. פה ושם אתה מוצא גם פסוקי־פיוט. ספרו נקרא בעונג רב ובשטף.

מעניין מאוד ספור התלאות של הרב ר׳ פנחס לוריא (עמוד 20—29) ותעלולי ל. ליעבערמאן (עמוד 31—37) שמכר את עצמו ליקובזון לפרסום הריפורמה — מי שהיה רב ומורה זמן קצר בהומננה. (המחבר סמך עצמו על מ״ש ב M. Zsidó Szemle ·1900 ואחרי כי העתון הזה אין ברשותי אינני יכול לבדוק אחריו).

המחבר עשה מלאכת־ספרו באמונה ובחבה יתירה לעיר מושבו. גם הדפוס היפה נותן את חין־ערכו. ראוי הספר הזה לקריאה ולחקירה. ואני מברך את המחבר שיזכה עוד להפיץ מעיונותיו חוצה...

הרב חיים יהודה עהרענרייך.

Josephs Harvest, by Rabbi Dr Jos. Schik ... New-York 1933 . 96 עמודים 8°.

„בשורת יוסף" דרשות בשפה האנגלית להרב מהרי״ד שיק בבית־הכנסת נו. ס. דזואיש סנטר אשר בניויורק יע״א.

בדרשות האלו אין בהן פסוק מן התנ״ך, ואין מאמר מן המשנה ואין דרש מן המדרש.

אבל אם נגיע אל מקום המחבר אז נדין אותו לכף זכות. כי נתקים בו הכתוב ביוסף הצדיק: »את כל אשר הוא עושה ה׳ מצליח בידו«. הרב ר׳ יוסף דוד שיק בא לדרוש לזאטוטי בני ישראל, אשר גדולי אמיריקה הנם, רחוקים מן היהדות לא לבד בחסרון ידיעתה, כי גם ברוחם זר למו, להיהודים הינקים האלה אין להביא פסוקים, אין להזכיר מאמרי חז״ל....

הרב שיק קיים מאמר חז״ל »בשעת המכניסים פזר ובשעת המפזרים כנס«. ראה דור אשר דברי תורה זרים בעיניו. הפתיד אותם, הבליעם בנעימת מדברותיו. בחכמתו הרבה דרש לפניהם דרשות מסגננות בטעם אמריקני הגס והצעקני, אך בין המלים ובתוך הפסוקים רפד רפידת זהב, רעיונות אשר »ראשם דברי תורה וסופם דברי תורה«. הוא יזכר לטוב בין האנשים אשר זכו את המון העם בדברי תורה, בעשותם »אזנים לתורה«.

מה נחמדות דרשותיו בהפגנה נגד רוסיא האדמה ובמשאו על וינקולן, נגד אסור המשקאות על קול השופר, ליום הכפורים, לחנוכה, לפסח. גם השקפה יפה נמצא על הבטיח (אופטימיסט בלע״ז) ועל היאיש (פסימיסט בלע״ז) ברוח היהדות.

מי יתן ורבנינו עם דרשננו אשר באים לדרוש לפני הזאטוטים אשר זר למו רוח ישראל, יקחו לקח מן המחבר, ומי יתן וזכינו לדרשות המחבר אשר בהן דברי תורה נוזלים בהתגלות ובשפע.

שמעון חיים מיללר.

ספרים שנתקבלו במערכת

(מאמרי־בקרת ורשימות ביבליוגרפיות על הספרים הנזכרים במדור הזה יתפרסמו אי״ה בחוברות הבעל״ט).

Die Welt der Gebete עולם התפלות Kommentar zu den Werktags- und Sabbat- Gebeten nebst Übersetzung von Rabbiner Dr Elie Munk in Ansbach 5693—1933 Hermon-Verlag, Frankfurt Am Main

הגיונות אל עמי מחשבות ורעיונות סקירות והשקפות בענינים העומדים ברומו של עולם בכלל ועולמנו הקטן בפרט ועל כולם רבון כל העולמים. בתור חומר לדרוש לכל פרשיות התורה, לכל החגים וזמנים של השנה ולמאורעות שונים. חלק ראשון. מראש השנה עד שבת־בראשית ועד בכלל. מאת אביגדור משה עמיאל אבד״ק אנטוורפן. תרצ״ג.

Rabbi Amiel, Anvers, Belgie

ספר **שו״ת מהרש״א** חלק ראשון. מחלק התשובות השייכים לאו״ח ויו״ד אשר השיב להדופקים על פתחו ה״ה הגאון האדיר באדירים חכם לבב ואמיץ כח ואמיץ לבו בגבורים, ראש וראשון לכל המורים, יחיד בדורו על ישראל הדרתי סבא קדישא חסידא ופרישא איש אלקים קדוש הוא מרנא ורבנא שלמה אליעזר אלפנדרי וצוק״ל משבט יהודא ממשפחת בצלאל. המגיה והמו״ל הק׳ יצחק נסים ס״ט פעיה״ק ירושלם ת״ו.. Isaac Nissin Sohanna Jerusalem הספר הזה אפשר להשיג בבית־המערכת של »אוצר־החיים« במחיר 1.25 דוללאר. מכורך.

קרית ספר רבעון לביבליוגרפיה כלי מבטאו של בית הספרים הלאמי והאוניברסיטאי בירושלים. שנה עשירית, א. ירושלים ניסן תרצ״ג. כתבת המערכת: ירושלים, מאה שערים. ת. ד. 36:

מן התוכן: ביבליוגרפיה. בקרות. מאמרים וחקירות: א. יערי, הדפוס העברי בארם־צובה. א. בראואר: ביבליוגרפיה על יהודי תימן.

אביגדור אפטוביצר: **תשובות מיוחסות לר׳ חנניה ואינן לו.** וינה תרצ״ג.

מקומות הדושים ומקומות היסטוריים בארץ־ישראל מאת מיכאל איש שלום. הוצאת »תחיה« ירושלים, תרצ״ב.

האשכול מא״ז מכיל מילי דאורייתא, דרשות, שיחות־חולין, פתגמים וספורים מאת אשר זעליג הינניץ. הוצאת בתי מסחר ספרים עברי ניו־יורק תרצ״ב.

Z. Chenitz, 15 Belmont Terrace, Newark, N. S Am.

תורתן של גאונים וראשונים. א. מספרות הגאונים תשובות הגאונים ושרידים מספרי ההלכה מתוך כתבי־יד של ה»גניזה« ומקורות אחרים יו״ל עם מבואות, הערות ומראי מקומות מאת שמחה אסף. הוצאת »דרום« ירושלים תרצ״ג.

Joseph's Harvest by Rabbi Dr. Jos. Schick, of the West Side Jewisch Center 347 West 34 th Street New-York 1933.

Scripte Mathematica A Qwarterly Journál Devoted to the Philósophy, History, and Expository Treatment of mathematica Vol. I Nom. 1-2 Ickuthiel Grinsburg Editor. Publ by Jeschiwa College Amsterdam Avenüe and 186 th Street New-York N. S.

R. Chuschiel und R. Chananel von V. Optovitzer. Sonderabdruck aus dem Jahresbericht XXXVII—XXXIX der Isr. Theolog. Lehranstalt in Wien 1933.

Bücher Aus Verschiedenem Besitz. Hebraica. Handschriften—Inkunabeln. Bücher des 16—20 Jahrhunderts. Mit 24 Tafeln. Versteigerung 24—bis 27 April 1933 I. Kauffmann Verlag Frankfurt a M Schillerstr. 19.

Esra Hasofer. Ein Lebensbild. Nach der Überlieferung dargestellt von Dr. Michael Munk, 1933. Verlag des Israelit und Hermon G. m. b. H. Frankfurt a/Main.
